

ДЕЯКІ СПОСТЕРЕЖЕННЯ НАД ОСОБЛИВОСТЯМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ТЕРМІНА “ФІЛОСОФІЯ РЕЛІГІЇ”

© Тіменик З., 2006

Концептуально аналізується функціонування терміна “філософія релігії” на підставі матеріалів переважно кінця ХХ – початку ХХІ століть у співвідношенні з іншими термінами. Стверджується його нечіткість, неунормованість, багатозначність, подолання яких закриває дослідницький процес.

Ключові слова: філософія релігії, релігійна філософія, філософська релігія, філософська теологія, філософське релігієзнавство.

In the article analysis peculiarity of the function of the term “philosophy of religion” in the scientific sources end of the XX-es and beginning of the XXI-st century. The indintinct ununification singnificance are the characteristic traites of this term. It prevents from studing and grasping the ideas of Ukrainion of philosophy of religion.

Key words: philosophy of religion, religiones philosophy, philosophical religion, philosophical teilogy, philosophical religioning.

Актуальність теми впливає зі стану і статусу терміна “філософія релігії” в сучасній українській філософській думці, зокрема, коли йдеться про можливість належного термінологічного усталення. Значення “багатовекторність” цього терміна послаблює (і певною мірою гальмує) процес пошуку, опрацювання, вивчення, осмислення й дослідження відповідних йому тем. Актуальним є й визначення предметних особливостей української філософії релігії у зв’язках з іншими філософськими дисциплінами в історико-порівняльному зрізі становлення, утвердження та вияву духовно-релігійного буття українців, що, як відомо, впливало на становище самої філософської думки упродовж тривалого часу, поступово формуючи систему термінів у зв’язках з іншонаціональними науковими філософсько-релігійними процесами. До вивчення теми спонукає й сам процес повернення з “небуття в інтелектуальне сьогодення” [27, с. 241] здобутків української філософії (в тому числі – й філософії релігії), з тим, щоб виявити “нерозкриті ще творчовольові потенції української душі” [21, с. 113] і “знайти необхідний узагальнений християнсько-філософський підхід до вивчення української духовності [21, с. 113].

Мета роботи. Дослідження, що їх тут використано, дають змогу виділити низку невирішених питань. Є сенс з’ясувати, чому дослідники так неоднозначно тлумачать саме поняття “філософія релігії”. Необхідно простежити й те, як виглядає внутрішньоструктурний процес взаємних зв’язків між термінами, що становлять дане поняття з огляду на значення розуміння відповідних явищ і понять. Є й потреба торкнутися справи належності того чи того дослідника до української філософії релігії, тим більше, що необхідні критерії ще не вироблені.

Огляд використаних джерел, зважаючи на специфічне спрямування роботи, доцільно ввести безпосередньо у наступну структурну частину.

Виклад основного матеріалу. Поряд із терміном “філософія релігії” дослідники часто вживають багато інших, а саме: “релігійна філософія”, “духовна філософія”, “філософська теологія”, “філософське релігієзнавство”. Не викликає сумніву необхідність проведення докладного

порівняльного аналізу їх значень. Але це – справа подальших студій, оскільки досі до кінця нез’ясованими залишаються самі межі предметного вивчення філософії релігії. Тому найперше варто простежити ситуацію з її термінологічним статусом з огляду на “неоднозначне й варіативне” [15, с. 681] тлумачення її структури. Тим більше, що й цілий комплекс багатьох питань стосовно української філософії “залишається нез’ясованим” [11, с. 138]. Однією з причин такого невідрадного термінологічного становища М.С. Колесов вбачає в тому, що “християнство не містить у собі [...] власної філософської системи. Це – релігія Одкровення, а отже, догмату. Тому воно завжди вимагало свого обґрунтування” [17, с. 3]. Тобто долю філософського буття релігії (у цьому разі християнства) автор узалежнює безпосередньо від стану її відповідного філософського осмислення, не роздумуючи при тім про зворотний процес – стан органічного зв’язку між розумом і вірою, філософією й релігією під час становлення філософії, яка “якщо вона хоче” бути здоровою, має бути моральною та релігійною, повинна містити в собі ідеї Доброго[...], Вічного[...], Божественного” [Цит. за: 14, с. 68].

Історико-порівняльні оцінки представників української філософії релігії щодо досліджуваного нами терміна неможливі без урахування концепцій Г. Гегеля, котрий, як відомо, не тільки обґрунтував діалектичні зв’язки між філософією і релігією, а й уперше всебічно осмислив філософію релігії крізь призму історичних, етносоціальних, суспільно-політичних, духовних співдіянь різних релігійних систем. “У філософії релігії, – підкреслював він, – ми розглядаємо в собі сутнісну, логічну ідею не тільки як чисту думку і не тільки в її кінцевих визначеннях [...], а й так, як вона виявляється в думці, в собі, і водночас такою, якою вона є і відкриває себе насправді, але відкриває себе у постійних виявах як дух, рефлектуючись до самої себе” [7, с. 225]. Тут Гегель синкретично розуміє філософію релігії, не розчленовуючи, не виділяючи окремо релігійної філософії, разом з тим акцентуючи нашу увагу на необхідності оцінювати філософсько-релігійне явище відповідно до “принципів епохи” [7, с. 231], тим самим стверджуючи, що в кожному історичному періоді є своє розуміння філософії релігії.

Отже, неусталеним і досі залишається історіософське осмислення складного характеру взаємодії філософії і релігії, а отже, й самої філософії релігії.

У яких же значенневих поняттях виявляє себе філософія релігії? Шлях від “релігійно-християнських уявлень” XVII ст. [18, с. 173] до усталення терміна “філософія релігії” виявився довгим і суперечливим, а самі “уявлення” продовжують свої термінологічні пригоди й донині (як і термін “філософсько-гуманістична думка”) [18, с. 173], що звично вживається стосовно того ж XVII століття. Між тим саме через неусталеність терміна “філософії релігії”, через невирішеність інших питань дослідники послуговуються часто терміном “філософсько-релігійна думка” [28, с. 80] (поєднання першої і другої атрибутивної назви – “філософська” і “релігійна” – для дослідників, до речі, принципного значення немає. Н.Л. Більчук, наприклад, аналізуючи діяльність П. Юркевича, вважає термін “релігійно-філософські напрямки” цілком доречним [5, с. 74]).

Термінологічна неусталеність, неоднозначність, неунормованість спричиняє ситуацію, коли одні дослідники визнають філософію релігії окремою філософською дисципліною [17, с. 3; 21, с. 87], відрізняючи її від релігійної філософії (між тим дехто останню вважає “однією з частин філософії релігії” [15, с. 681] або однією “з галузей академічного релігієзнавства” [2, с. 619]). Ще інші просто усвідомлюють важливість спадщини “філософів у печері” і “філософів за катедрою” і органічну взаємопов’язаність їхньої діяльності [28, с. 46], тобто представників релігійної філософії і філософії релігії.

Як же можна уникнути такого різнобою думок?

На нашу думку, необхідно всебічно здійснювати системні комплексні порівняльні аналізи тих термінологем, які постійно побутують у суміжних філософських дисциплінах, своєрідність вияву яких (і в історичному, і в сучасному аспектах) є й залишається поки що неоднозначною, багатоваріантною (еквівокативною). А це можливе за умови належного усвідомлення специфіки даної галузі, своєрідності її взаємозв’язків і взаємодій з урахуванням належного осмислення

одного і того самого терміна у різних галузях знання. Адже, наприклад, темпоритм функціонального вияву “віри” і “розуму” у філософії релігії, релігійній філософії, філософській теології, філософському релігієзнавстві не є тотожним і однозначним. Тільки через такі підходи можна віднайти “ключ розуміння” й до самої філософії релігії. Коли ж виникає прагнення деталізувати відповідне визначення, то тут виявляються певні накладання понять. В.К. Ларіонова вважає, що філософія релігії вивчає “сукупність актуальних і релігійних установок щодо релігії і Бога, філософське осмислення їхньої природи, сутності та сенсу” [19, с. 9], бо раціональним осмисленням релігійних феноменів може займатися лишень філософія релігії [19, с. 10]. Щодо релігійної філософії, то вона “бачить і знає той ідеал, якого слід досягти, – це Бог” [1, с. 32]. Мимоволі виникає запитання: в який спосіб у релігійній філософії можна побачити і пізнати ідеал Бога? Невже тільки за допомогою аксіоматичного “феномену віри”? [19, с. 10]. Між тим М.С. Колесов твердить, що філософія релігії – це система “філософських роздумів” тих, “котрі звертались до релігії” [17, с. 3], тоді як релігійна філософія (цей термін автор бере у лапки) “розробляє філософські принципи християнства немовби зсередини самого релігійного вчення” [17, с. 3]. Інакше кажучи, мабуть, з позицій теології? Розробляє, зрозуміла річ, не лишень інтуїтивно, а й за допомогою системи логічних спостережень.

Особливо строкатими у своїх судженнях видаються роздумування про “філософію релігії” Олени Ткачук. На її думку, ця дисципліна може виявляти себе завжди у двох галузях знання – у філософському релігієзнавстві і у філософській теології [30, с. 441]. Різновидом першого О. Ткачук вважає метафізичне релігієзнавство. Водночас пропонує визнати ще одну галузь – “філософську релігію”, але в її релігієзнавчій формі, що виявляється найперше в “увазі до релігієзнавчого відношення та релігійної свідомості” [29, с. 441]. Це – у першу чергу? А тоді ще ж які функції мала б сповняти філософська релігія стосовно релігієзнавства чи точніше у релігієзнавстві? З одного боку... А відтак мимоволі виникає запитання: яка співмірність між “релігієзнавчим відношенням” і “релігійною свідомістю”? Невже ці поняття одного рівня?

О. Ткачук, виклавши своє розуміння таких термінів, як “філософія релігії” (у вигляді “філософського релігієзнавства” і “філософської теології”), “філософська релігія в її релігієзнавчій формі”, “філософія як релігієзнавство”, “біблійна релігія” [29, с. 441–443], – несподівано робить висновок не про гармонію віри та розуму (як у принципі рівновеликих явищ у різних галузях знань), а про ... “чітке усвідомлення відмінності філософії від релігії, яке полягає у дослідницькій дистанції” [29, с. 441]. І ця “чіткість” виявляє себе двоваріантно: у виправданні, або ж навпаки, – у запереченні існування Бога (визнання якого – це переважно прерогатива “метафізичного релігієзнавства” як філософського релігієзнавства [29, с. 441]). О. Ткачук заперечує можливість філософії релігії описувати чи займатися “концептуалізацією якоїсь надприродної реальності” [29, с. 441], тоді як В.К. Ларіонова твердить інше: якраз “філософське релігієзнавство вивчає релігійне ставлення до дійсності, передусім до Божої реальності [19, с. 12]. Переважно “барвіста” еквілібристика не дає змоги розчистити дорогу, щоб, врешті-решт, мати “чітке усвідомлення” (за висловом самої ж Олени Ткачук) поняття “філософії релігії”...

Свій погляд на структурування аналізованого терміна має і Г.Д. Панков. Він ділить філософію релігії на світську і теологічну (під останньою розуміється контекстуально християнська філософія) [22, с. 182]. Підставою для такої диференціації автор вважає критерій розуміння надприродного чинника у визначенні релігії, розглядаючи дві ситуації, коли: “людська свідомість, яка спрямована на божє одкровення, здатна пізнавати божество в більш чистих ідеях і формах” [22, с. 186], і коли тільки добра воля людини дає їй змогу пізнати Бога, тобто забезпечує процес її обожнення [22, с. 186]. Тут Г.Д. Панков істотно розходиться позицією М.С. Колесова, за переконанням якого християнство – це “релігія Одкровення, а, отже, догмату” [17, с. 3], вважає християнство релігією без “власної філософсько-світоглядної системи” [17, с. 3] тільки на тій підставі, що воно є релігією Одкровення.

Короткий висновок з приводу термінологічного багатоголосся “філософії релігії” полягає, на нашу думку, в тому, що, по-перше, автори для її визначення беруть або елементи різнорідні, не зовсім співмірні (логічно і структурно), або такі, що тільки частково відтворюють суть цього поняття. І, по-друге, прагнучи якнайширше виявити функціональні межі філософії релігії, дехто з дослідників мимоволі не помічає, що від цього процес визначення стає розпливчастим, а сама філософія релігії втрачає свій логіко-значеннєвий сенс, особливо, коли зважити на діалектику божественного і людського.

Неусталеність терміна “філософія релігії” спонукує до роздумувань над функціонуванням суміжних термінів або таких, що частково, “сегментно” вбирають його у свою значеннєву структуру. Щодо “духовної філософії” [27, с. 136], то одні автори ототожнюють її з “академічною” [24, с. 22], “духовно-академічною” [14, с. 68]. “Християнська філософія” практично теж ототожнюється, але в даному випадку із “православною філософією”, яку дослідник вважає окремою галуззю філософії релігії [23, с. 120] (у міркуваннях іншого автора вона набуває ширшого, синтетичнішого змісту – з погляду східно-західних європейських контактів) [21, с. 112]. Полемізуючи щодо методологічної незбалансованості термінологічного буття сучасної філософії релігії, Марина Ткачук обґрунтовує своєрідність православної філософії в контексті її історичного становлення [29, с. 68]. Частково сюди примикає релігійно-теїстична філософія [23, с.120].

Під впливом нечіткої визначеності терміна “філософія релігії” неусталеним залишається й сам контекст буття релігійної духовності [1, с. 31]. Маючи свій темпоритм процесуального вияву, “релігійна духовність” формально не знає конфесійних обмежувальних рамок. І все ж існує значний пласт джерел, де концептуально обґрунтовується суто православне розуміння цього явища [14, с. 69]. І хоча існування цього терміна сягає у глибину століть, його історіософське осмислення тільки починається (до речі, і з погляду філософії релігії, і релігійної філософії поняття “духовності” майже ототожнюється [1, с. 32]).

Зважаючи на це, належить і надалі проводити порівняльні спостереження щодо функціонування одних і тих самих понять (наприклад, “страху” і “любові”) як у суміжних філософських дисциплінах, так і у самій теології. Вважаємо, що тільки в історіософсько-порівняльному зрізі через аналітичний розгляд цих явищ із одночасним поглибленим осмисленням Біблійних текстів і філософських праць можна віднайти новий просвіток в кінці тунелю... А наразі маємо певне еkleктичне протиставлення цих філософем релігії (і то лишень для констатації їх протиставлення, на жаль, без жодних, хоч якихось супровідних аргументацій) [24, с. 71]. Тому, скажімо поняття “страху”, асоціюється дещо із застарілим розумінням (воно нагадує атеїстичне тлумачення страху як лишень “рабського почуття” [1, с. 33], а почуття раба – як поневоленої людини). Між тим ці терміни не порівнюються із поняттям “Божого страху”, що відомий як синонім до “Божого благоговіння”. Доречно зазначити: поняття рабського страху тільки тоді набуде істинної громадянськості, якщо сучасна філософія релігії належно осмислить сам термін “раб”. Адже під час створення людини (чоловіка та жінки) не було й натяку про рабство. Навпаки, Творець світу благословив людину оволодівати землею, панувати над усім живим. У Новому Завіті рабом (і одночасно апостолом) називають себе Павло, Петро, Юда. Ось як іменує себе Павло на початку Послання до Тита: “Павло, раб Божий, а апостол Ісуса Христа, по вірі вибраних (тобто вибранців – З. Т.) Божих” (Тит. 1:1). І навіть найулюбленішого (для Христа) апостола Івана Святе Письмо теж називає... рабом. Того, хто обґрунтував християнське розуміння любові! З погляду історіософії процес усвідомлення раба – духовного визнавця Божого – тривав не одну епоху. В усякому разі кожен старозавітний раб (у духовному значенні) міг із появою Христа, із остаточним утвердженням Святої Трійці піднятися до вершини духовності, щоб усвідомити місію Христа, який повинен був “викупити підзаконних”, коли кожен з того часу – “вже не раб, але син. А як син, то й спадкоємець Божий через Христа”(Гл. 4:7). Тому “раби Божі” у Новому Завіті набули нового значення – вони стали ще й ...“дітьми Божими” ”(Гл. 4:19). Новозавітні тексти – це корисний матеріал для філософських роздумів про духовне рабство, котре, зазвичай, породжує людський страх, але

“Христос для волі нас визволив, тож стійте в ній та не піддавайтесь знову в ярмо рабства!” (Гл. 5:1), – закликає кожного з нас апостол Павло.

Невирішеною залишається й проблема критеріїв, на підставі яких можна було б відповідним діячам надавати прав громадянства в українській філософії релігії. Однозначно тільки до російських філософів відносить М.С. Колесов В.В. Зінківського (В.В. Зеньковського) [16, с. 3], а в іншій статті цього ж автора “засновником російської філософії релігії” [17, с. 3] називають П.Д. Юркевича, про внесок якого в українську філософію релігії не мовиться (хоча б принагідно) жодного слова. Торкаючись історії створення “самобутньої національної філософії” (в контексті релігійного космізму – як окремого напрямку релігійної філософії), В.М. Дуденков не висловлює своїх особистих міркувань щодо критеріїв, за якими В.І. Вернадського відносить до однієї зі шкіл російського релігійного космізму [9, с. 100].

Між тим Дм. Чижевський вирішальним у належності до української філософії (а отже, і філософії релігії) вважав “відношення цього мислителя до української філософської традиції” [Цит. за: 10, с. 92]. В. Горський дотримується думки, що до української філософії (зокрема, і до філософії релігії) треба відносити усіх представників “філософського цеху, що жили й творили на етнічній території українського народу” [8, с. 23; 12; 13]. Причому визначальним для такого підходу “є не походження тексту (зокрема, з погляду на те, якою мовою написаний – З. Т.), а сфера його функціонування” [8, с. 23] у духовному бутті українців. На думку М. Кашуби, “українська філософія має свій, властивий їй стрижень, що визначає її особливості: це – морально-етична домінанта. Вона зумовлена тісним зв’язком філософської думки з релігією” [13, с. 207]. Подальше комплексне історико-теоретичне обґрунтування цього аспекта дасть змогу дослідникам всебічніше й ґрунтовніше осмислювати здобутки української філософії релігії у європейському і світовому контекстах.

Доводиться з сумом стверджувати: через відсутність належного термінологічного опрацювання в Україні терміна “філософія релігії” дослідники вдаються до ситуативно-стверджувального інформування, наприклад, про польські джерела. Зокрема, Х. Хоффманн (не вдаючись до дискусії) повідомляє про п’ять значень цього терміна у “Релігієзнавчому словнику” (Варшава, 1988), а саме, про: “1 – філософію, що міститься в релігії; 2 – філософію, що обслуговує релігію; 3 – частина філософської системи, що стосується релігії; 4 – філософську критику релігії; 5 – загальну теорію релігії” [31, с. 102]. А у сучасній російській філософській думці існує переконання про філософію релігії, як “філософський аналіз феномену релігії, зокрема, як теорію пізнання, логіку і метафізику” [3, с. 484]. Тобто термін “філософія релігії” універсалізується до такої міри, що вбирає в себе частково і функції релігійної філософії, яку автор певною мірою ідентифікує з поняттям “християнської філософії релігії”, називаючи її “конфесійною філософією релігії” [3, с. 484], яка боронить всезагальну значущість своїх віровизнань [порівн.: 6].

Висновки. Отже, стан функціонування терміна “філософія релігії” залежить від кількох чинників. Найперше необхідно здійснювати історико-порівняльний аналіз його вияву у працях дослідників різних періодів (в Україні й поза нею). Водночас евристичні зусилля мають спрямовуватись на поглибленіше осмислення (і переосмислення) тих термінів, які також є чинними в інших (суміжних) галузях знання і мають постійний чи спорадичний контакт з філософією релігії (якраз різночитання цих термінів, оперте на неповноту вивчення джерел, постійно викликає непорозуміння й ускладнює дослідницький процес). Перспективним виглядає порівняльний аналіз того, як сама філософія релігії здатна проникати у сфери функціонування суміжних дисциплін, – передусім в академічну філософію. Частотність і особливість такого проникнення сприятиме з’ясуванню суперечливих зв’язків філософії релігії також і з теологією.

1. Алексеенко А.П. Релігійно-філософська концепція І.О. Ільїна та “аксіоми” становлення духовності // Наук. вісник. Сер. Філософія. – Харків: ХДПУ, 1999. – Вип. 3. № 8. 2. [Б. п]. Філософія релігії // Філософський словник соціальних термінів / Редкол.: В.П. Андрущенко (керівник) та ін. –

3-тє вид., доп. – Харків: “Р.И.Ф.”, 2005. 3. [Б. п]. *Філософія релігії: Філософський енциклопедический словарь / Ред.-сост.: Е.Ф. Губский, Г.В. Кораблева, В.А. Лутченко.* – М.: ИНФА-М, 2001. 4. *Біблія або Книги Святого Письма Старого і Нового Заповіту. Из мови давньоєврейської й грецької на українську дослівно наново перекладена [Переклад Митрополита Іларіона (Огієнка)].* – [Б.м.]: United Bible Societies, 1962. 5. Більчук Н.Л. Антропологічна “філософія серця” П.Д. Юркевича // *Філософія: Наук. вісн.* – Харків: ХДПУ, 1998. – Вип. 1. 6. Гарраджа В.И., Митрохин В.Л. *Філософія релігії: Новая философская энциклопедия. В 4 т. / Ин-т философии РАН, Нац. обществ.-науч. фонд.* – М., 2001. – Т. 4. 7. Гегель. *Філософія релігії. В 2 т. Т. 2 / Общ. ред. А.В. Гулыги; Пер. с нем. П.П. Гайденко и др.* – М., 1977. 8. Горський В.С. *Історія української філософії: Навч. посібник.* – 4-тє вид., доп. – К., 2001. 9. Дуденков В.М. *Релігійний космізм як феномен російської філософії // Філософська і соціологічна думка.* – 1991. – № 12. 10. Закидальський Т. *Досліди діаспори над історією української філософії // Філософська і соціологічна думка.* – 1993. – № 4. 11. Закидальський Т. *Поняття серця в українській філософській думці // Філософська і соціологічна думка.* – 1991. – № 8. 12. Кашуба Марія. *Григорій Сковорода і російська релігійна філософія // Філософські пошуки.* – Львів–Одеса: Cogito-Центр Європи, 2003. 13. Кашуба М. *Історія української філософії як система ідей / Рец. В.С. Горський. Історія української філософії: Курс лекцій.* – К., 1996. – 287 с.; // *Філософські пошуки.* – 1997. – Вип. 1–2. 14. Кирильчук О.Ю. *Проблема віри та розуму в Київській духовно-академічній філософії / 20–30-ті роки XIX ст. // Наук. записки НаУКМА.* – К.: Вид. дім “KM Academia”, 2001. – Т. 19. 15. Кірюхін Д. *Філософія релігії // Філософський енциклопедичний словник / В.І. Шинкарук (гол. ред.) та ін.* – К.: Абрис, 2002. 16. Колесов М.С. *О русской философской культуре // Вестн. СевГТУ. Філософія і політологія: Сб. науч. тр.* – Севастополь, 1999. – Вип. 17. 17. Колесов М.С. *Русская философия религии и христианство // Вестн. СевГТУ. Філософія: Сб. науч. тр.* – Севастополь, 1999. – Вип. 20. 18. Кротюк О.П. *Концепція добра і зла у філософській інтерпретації К. Транквіліона-Ставровечького і М.Смоліцького // Зб. праць: Філософія, соціологія, психологія.* – Івано-Франківськ, 1998. – Вип. 2, ч. 2. 19. Ларіонова В.К. *Філософія релігії: Посібник.* – Івано-Франківськ, 2004. 20. Новицький О.М. *Об упреках, делаемых философии в теоретическом и практическом положении, их силе и важности // Журн. Министерства народного просвещения.* – 1838. – Ч. 17. 21. Онищенко В. *Українська духовність в контексті християнської філософії // Філософські пошуки.* – Львів–Одеса: Cogito-Центр Європи, 1997. – Вип. 4. 22. Панков Г.Д. *Надприродний чинник у питанні про виникнення релігії в православно-академічній думці XIX – поч. XX ст. // Наук. вісник. Сер. Філософія.* – Харків: ХДПУ, 2001. – Вип. 9. 23. Панков Г.Д. *Питання про сутність релігії в православно-академічній філософській думці // Наук. вісник. Сер. Філософія.* – Харків: ХДПУ, 2001. Вип. 7. 24. Родіонова Н.В. *Микола Гоголь: у пошуках духовності. Сер. Філософія.* – Харків: ХДПУ, 1998. – Вип. 1. 25. *Святе Письмо Старого та Нового Завіту. Повний переклад, здійснений за оригінальними єврейськими, араміїськими та грецькими текстами / Переклад тексту о. Івана Хоменка.* – Рим, 1963. 26. Севрук І.І. *Екзистенційно-антропологічний сенс культури в російській філософсько-релігійній думці поч. XX ст. Сер. Філософія.* – Харків: ХДПУ, 1998. – Вип. 1. 27. Тихолаз А.Г. *Філософія в Київській духовній академії // Київ в історії філософії України / В.С. Горський, Я.М. Стратій, А. Г. Тихолаз, М. Л. Ткачук.* – К., 2000. 28. Ткачук Марина. *Києво-Могилянська академія і становлення академічної філософії в Україні // Філософська думка.* – 2000. – № 4. 29. Ткачук М. *“Славетна Київська школа”: феномен чи метафора? // Філософська думка.* – 2001. – № 2. 30. Ткачук О. *Філософія релігії // Хроніка-2000.* – К., 2001. – Вип. 39–40. 31. Хоффманн Х. *Релігієведение, теологія і філософія релігії // Вестн. СевГТУ. Філософія: Сб. науч. тр.* – Севастополь, 2001. – Вип. 35.